

Білоусов О.С.

Концепція «суспільства ризику» в контексті аналізу сучасного глобального соціуму

У статті показано, що в епоху модерна суспільний ризик набуває нового статусу – глобального ризику. Розглянуто статистичну та ситуативну точки зору на ризику. Показано, що ризик стає зростаючим компонентом суспільного виробництва, приводячи до «ефекту бумерангу», тобто до універсалізації та глобалізації ризиків, які порушують національні межі. «Ефект бумерангу» породжує зворотній зв'язок, а споживання ризику одночасно є і початком його виробництва, що дає підстави стверджувати про неможливість керування сучасним соціумом як жорстко детермінованою системою.

Ключові слова: суспільство ризику, глобальне суспільство, соціум, життєдіяльність, техногенні та природні катастрофи, світове інформаційне суспільство, «ефект бумерангу».

В статье показано, что в эпоху модерна общественный риск приобретает новый статус – глобального риска. Рассмотрены статистическая и ситуативная точки зрения на риски. Показано, что риск становится растущим компонентом общественного производства, приводя к «эффекту бумеранга», то есть к универсализации и глобализации рисков,

которые нарушают национальные границы. «Эффект бумеранга» порождает обратную связь, а потребление риска одновременно является и началом его производства, что позволяет утверждать о невозможности управления современным социумом как жестко детерминированной системой.

Ключевые слова: общество риска, глобальное общество, социум, жизнедеятельность, техногенные и природные катастрофы, мировое информационное общество, «эффект бумеранга».

The article shows that in the modern era the public risk takes on a new status – a global risk. We consider the statistical and situational point of view on the risks. It is shown that the risk is growing component of social production, leading to a “boomerang effect”, i. e. the universalization and risks of globalization which violate national borders. “Boomerang effect” generates feedback, and the risk of consumption is both the beginning of its production, which allows us to assert the impossibility of managing modern society as a rigidly deterministic system.

Key words: risk society, global society, society, livelihoods, technogenic and natural disasters, global information society, “boomerang effect”.

УДК 323.2:327

Білоусов О.С.,
доктор політичних наук,
професор кафедри правознавства
Одеського національного
політехнічного університету

Одна з кардинальних суперечностей формування світового інформаційного суспільства як глобалізаційної тенденції полягає в тому, що збільшення обсягів і швидкості накопичення, оброблення та розповсюдження інформації, здавалося, мало б призвести через поширення проєктивного прогнозування та передбачуваності соціальних процесів до підвищення рівня соціальної та індивідуальної безпеки та мінімізації ризиків людської життєдіяльності. Однак узагальнення проявів сучасної соціальної реальності та їх системної взаємодії доводить, що вказана можливість не перетворюється на домінуючу суспільної динаміки. Більше того, вона нівелюється якщо не цілком, то принаймні значною мірою, протилежно спрямованими тенденціями – посиленням різноманітних ризиків майже в усіх сферах людської життєдіяльності та, відповідно, зниженням стосовно них прийнятних безпечових порогів.

Методологічною та рефлексивною реакцією на вказаний феномен стало обґрунтування та зростання впливовості концепту «суспільства ризику». Його теоретико-методологічні засади вперше були закладені німецьким дослідником Ульріхом Беком. Потім питання аналізу сучасного суспільства як суспільства ризику стали в центрі уваги не менш впливових західних дослідників: Н. Лумана, Е. Гіденса та інших. Концепція «суспільства

ризик», як і слід було очікувати, набула значного поширення з огляду на актуальність проблем, які вона аналізує для сучасного соціуму, та їхній глобальний характер.

Аварія на Чорнобильській АЕС – ось відправна точка, яку використовує У. Бек, характеризуючи суспільство ризику як неминучість соціальної онтології сучасної цивілізації. Вона стала для нього своєрідним маркером зворотної сторони взаємозв'язку та взаємозалежності сучасного світу. Для У. Бека очевидно, що ця катастрофа планетарного масштабу поділила час існування не лише українського суспільства, а й глобального соціуму на період «до» та «після». Досить часто Чорнобильську катастрофу не лише У. Бек, але і його послідовники та інші дослідники визнають вихідним чинником переходу до нової фази розвитку – суспільства ризику, головною з ознак якого є існування загроз різного походження та зумовлених ними ризиків. Сам же У. Бек з цього приводу зазначає: «Підкоривши природу та поставивши її на службу цивілізації, людина виявилася беззахисною. Межі, за якими вона могла захиститися від небезпеки, перестали існувати. Кінцем можливостей дистанціюватися від загрози став Чорнобиль. <...> Чорнобиль – це кінець «інших», кінець усіх наших строго культивованих можливостей дистанціюватися один від одного, який став оче-

видним після радіоактивного зараження. Від бідності можна захиститися кордонами, від небезпеки атомної епохи – не можна» [1, с. 1].

У. Бек у центр свого дослідження суспільства ризику поставив соціальну архітектуру та політичну динаміку цивілізаційних загроз власному існуванню, які вчений конкретизував у таких проявах. Це ризики, які виникають на найвищій стадії розвитку виробничих сил (зокрема, наслідки від впливу недосяжної для сприйняття радіоактивності, шкідливих та отруйних речовини в харчових продуктах). Вони вивільняють системно обумовлені, часто незворотні та невидимі руйнівні сили, які проявляються лише в знанні про них (науковому чи ненауковому, достовірному чи ні). Засоби інформації та дослідження ступеня ризику стають стрижневими суспільно-політичними позиціями. Визначення та поширення ризиків зумовлюють соціально небезпечні ситуації. Хоча ризики певним чином відображають соціально-класову структуру, однак підпорядковуються іншій логіці поширення: «ризики модернізації рано чи пізно стосуються і тих, хто їх виробляє, і тих, хто одержує з них користь». Від ризиків, які загрожують здоров'ю, а також ризиків, пов'язаних із легітимізацією багатства та доходів, не застраховані навіть багаті. Водночас ризики спрацьовують на глобальному рівні, поширюючи та закріплюючи нерівність як між нерозвиненими та розвиненими країнами, так і у взаємовідносинах між самими розвиненими країнами.

Ризики цивілізації – це великий бізнес; безмежна сукупність потреб, які постійно самовідновлюються та зростають. Економічний зиск від породжених ризиків одночасно стає підґрунтям небезпечних ситуацій і політичного потенціалу суспільства. У суспільстві ризику свідомість визначає буття. Потенціал суспільства ризику повинен аналізуватися в категоріях виникнення та розповсюдження знання про ризик. Громадськість та влада втручаються в раніше «аполітичні» сфери, проводячи «політику ліквідації «причин» самого процесу індустріалізації». Ведуться дискусії щодо визначення самих ризиків. У суспільстві ризику виникає політичний потенціал катастроф [2, с. 13–15].

Проблему виявлення рівня ризику в суспільному житті можна вирішувати шляхом створення правильного комунікативного поля, у якому здійснюється діалог між різними концепціями та оцінками ризику, що існують у суспільстві. Проте поряд із ними є небезпека виникнення «комунікаційного ризику». Завдяки Всесвітній павутині ризики імплантуються в тканину інших соціальних організмів, взаємно переходять один в одного, викликають кумулятивні ефекти. У результаті відбуваються взаємопов'язані зміни, загальне «захоплення» ризиком.

З особливою яскравістю ця тенденція проявилася у подіях 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку.

«Завдяки жахливим картинам Нью-Йорка якась терористична група в одну мить зробилась новим глобальним актором, вступивши у протистояння з державою, економікою та громадянським суспільством» [18]. Децентралізовані терористичні мережі показали, що вони можуть діяти як локально, так і транснаціонально, позатериторіально. Теоретичні версії суспільства ризику були суттєво доповнені після терактів 11 вересня 2001 року, які ознаменували не лише кінець «періоду після «холодної війни», але й початок можливої загибелі усієї системи західної демократії.

Таким чином, згідно з ученням У. Бека, соціальна та національна безпека громадян виявилася в напрямі, пов'язаному з глобалізацією, що перетворює та видозмінює на наших очах не лише умови соціального життя людини, але й фактори ризику. Виклики ризику стають викликами демократії, громадянському суспільству, правовій державі та правам людини. «Індивідуалізація війни» спроможна, вважає У. Бек, призвести до загибелі демократії. Контроль за громадянами може стати необхідною мірою забезпечення безпеки. «Держава буде вступати в союз із іншими державами проти громадян, щоб відвернути загрозу, яка виходить від громадян» [4]. Громадянське суспільство опинилося, таким чином, під прицілом двох сил: держави, яка прагне, чого б то не вартувало, одержати свою колишню могутність і силу, і мережевих структур насильства, які проголосили війну проти цінностей індивідуальної свободи, громадянського суспільства та держави.

Ніколас Луман звертає увагу на те, що протягом усієї попередньої новітньої історії вся відповідальність за ризик і безпеку суспільства була безумовною прерогативою держави. На противагу цьому суспільство ризику акцентують інші актори управління: наднаціональні та субнаціональні. Рефлексивна активність наднаціональних структур управління, що доповнюється субнаціональними «точками реакцій», ставить питання про нові претензії на раціональність і про «контрольоване розширення сфери раціонального діяння» [5, с. 138].

Торкаючись методологічних аспектів управління ризиками в суспільстві ризику, Н. Луман показує деяку обмеженість раціоналістичної традиції, але разом із тим наполягає, що відмова від неї була б помилковою. Він підкреслює, що раціоналістична традиція може привести вагомими доказами на свою користь і суперечити їй на такому рівні було б цілком недоречно. «Відмова від ризику, особливо в сучасних умовах, означала б відмову від раціональності. І все ж залишається якась незадоволеність. Найзагальніший докір раціоналістичній традиції полягає в тому, чого вона не бачить». З точки зору Н. Лумана, для подолання цієї перешкоди варто перейти до спостереження «другого порядку» – до спостереження спостережен-

ням, розрізненням та розрізненим позначенням [6, с. 139].

Н. Луман звертає увагу також на те, що в сучасних західних дослідженнях поняття ризику розглядається як протилежність поняттю надійності. У політичній риториці надійність набуває характеру загальноприйнятої цінності. Тому експерти все частіше починають використовувати поняття ризику, щоб математично (з широким застосуванням найсучасніших інформаційних технологій та комп'ютерного моделювання) уточнити своє прагнення до надійності та ступень розумно досяжного, чому відповідає перехід від детерміністського до ймовірнісного аналізу ризику. Експерти з надійності виступають, згідно з Н. Луманом, спостерігачами першого порядку. Виявлення ризику не є виключно питанням наукових досліджень, більшою мірою це політична процедура, яка повинна обговорюватися між суспільством та експертами. Це пов'язано з тим, що аналіз статистичних даних відбувається під впливом оціночних факторів, таких, наприклад, як вибір груп населення, що постраждало. Відбувається відбір і самих даних, і відповідних оцінок їхньої точності. Відомо, що маніпуляція статистичними даними відбувається з того моменту, як цими даними починає володіти вузьке коло осіб.

З точки зору Н. Лумана, щоб задовольнити обидва рівні спостереженнями за ризиками, поняттю «ризик» слід надати іншу форму за допомогою розрізнення ризику та небезпеки, у якому визначальну роль грає рішення. Повсюди, де є рішення, є і ризик. «Чим більше знаєш, тим більше знаєш, чого не знаєш, і тим швидше формується усвідомлення ризику. <...> З цієї точки зору не випадково перспектива ризику означилася паралельно виділенню науки. Сучасне суспільство не є, таким чином, лише результатом сприйняття наслідків дій техніки. Початок йому поклато вже розширення дослідницьких можливостей і самого знання» [7, с. 151]. Тому, згідно з Н. Луманом, тема ризику лежить не в галузі предметного виміру, а складається зі стану часового та соціального вимірів.

На його думку, демократичні уряди не повинні повністю ігнорувати громадські оцінки ризику через те, що висновками вчених, які працюють на уряд, можна маніпулювати з таким же успіхом, як і чуттєвою оцінкою ризику. Проблема «мови ризику» актуальна і в умовах «індивідуалізованої війни», у якій зіштовхуються відмінні дискурси розуміння смерті. Згідно Н. Луману, саме поняття «смерть» є винятком із твердження, що вільної від ризику поведінки не існує. «Строго кажучи, ризику смерті немає, але є лише ризик укорочування життя. Хто вважає життя вищою цінністю, тому слід порадити, щоб він висловлювався точніше – «довге життя» [8, с. 151].

Саме тому прибічники ситуативного підходу до ризику висувають проблему мови, на якій йдеться

про ризик. Різні мови ризику (технологічна, наукова, повсякденна) дають різні твердження, кожне з яких легітимно використовує поняття ризику. А. Плоу і Ш. Кримські, зокрема, досліджуючи проблематику ризику, показують, що спеціалісти та неспеціалісти по-різному говорять про ризик, висуваючи як суттєві для його оцінки інколи протилежні аргументи. Ризик, на думку вказаних авторів, повинен бути вивченим у соціальному контексті, у якому проявляються його символічні значення, на відміну від тих значень, що приписуються ризику спільнотою технічних аналітиків. У символічному значенні ризику закладені культурні та емпіричні елементи, а в «традиційному» (технологічному) панує редукаціоністське начало, яке спирається на кількісні величини. Ефективні рішення щодо можливих ризиків, як вважають А. Плоу і Ш. Кримські, можливі, якщо брати до уваги як наукові й технічні, так і культурні контексти, у яких проявляються ризику. Суперечка між прибічниками статистичної та ситуативної точок зору на ризик є боротьбою не лише за вибір тих чи інших епістеміологічних (таких, що спираються на наукове знання) критеріїв, але й за зміни політичних позицій владних структур у прийнятті рішень щодо тих чи інших ризиків [9, с. 4–10].

Окремим напрямом сучасної світової філософської та політичної думки стало трактування посилення глобальних ризиків сучасної загальнолюдської цивілізації (у тому числі й спричинених інформаційно-комунікативними процесами) через пов'язування їх із засиллям європоцентризму та цінностей і стандартів західного неолібералізму. Такі критичні оцінки робляться, як правило, прибічниками альтернативних систем цінностей і шляхів розвитку з країн переважно Азії, Африки та Латинської Америки.

Так, наприклад, турецький дослідник Ф. Асікель пише про агресивність (а не раціональність) західного духу, котрий імплантується в історичний розвиток інших суспільств. На його думку, мета такої імплантації – інституалізувати європоцентричне розуміння християнства та особливу роль Заходу в загальному комплексі соціальних теорій. Західний модерн – як класичний, так і сучасний – демонструє в особі своїх найвидатніших представників (філософа Г. Гегеля, соціолога М. Вебера, політолога С. Хантінгтона) історичний культуралізм або нову форму європоцентризму в підході до розуміння історичних змін і деяких рис східних культур. Хантінгтон, наприклад, з точки зору Ф. Асікеля, сприймає лише один тип політичної системи всередині цивілізації – лібералізм. Конфуціанство та іслам, як впливає з його робіт, антагоністичні ліберальним політичним цінностям. За С. Хантінгтоном, зокрема, демократія можлива в Азії лише там, де конфуціанство привернене в лоно християнства, як, наприклад, у Південній Кореї. Це дає

підстави Ф. Асікелю стверджувати, що такими ж помилковими є й інші інтерпретації визнаних західних теоретиків [10, с. 60–83].

Нарешті, будь-які концепції інформаційного суспільства як певної глобальної цілісності отримують жорсткий спротив і відторгнення від різного роду консервативно-реакційних об'єднань, які апелюють до своєрідно трактованих із патріархально-націоналістичних позицій цінностей традиційної культури та спекулюють на суперечностях і труднощах процесів модернізаційних реформ.

Як приклад можна навести так званий народний проект перетворення Росії «Майбутнє Росії», укладений членами «Редакційного комітету Концепції суспільної безпеки». Вони трактують визначальні характеристики сучасності як «глобальну кризу та загрозу розчленування Росії» [11, с. 171]. Своє кредо автори цього неурядового проекту формулюють таким чином: «Ми не протистоїмо особистостям, але протистоїмо глобальній системі рабовласництва в будь-якій її модифікації. Ми – антисистемна народна опозиція, і свою ідею (знання) праведного життєустрою доведемо до кожної руської людини. Руські люди, народи Росії ніколи не приймуть життєві ідеали та неправедні принципи Заходу. І у зв'язку із цим ми говоримо вам твердо, конкретно й остаточно, говоримо з позиції наших праведних інтересів, інтересів наших дітей і внуків: ми, наші діти і внуки завжди будемо жити тут, на своїй землі, в Росії! Будемо жити вільними та щасливими людьми, а не чиймись холопами! Будемо жити в соборності руської багатонаціональної цивілізації, по-руському, а це значить – по-божеському, в любові та злагоді між собою і всім сущим!» [12, с. 171]. Сповнений пафосної риторики та далекої від наукової огульної критики всього західного, цей документ ставить за суспільні орієнтири реакційно-утопічні ідеали, абсолютно відірвані від реальних тенденцій суспільного розвитку.

На думку М.С. Ковальової, з початком ХХІ ст. суспільний ризик набуває нового статусу – глобального ризику. В епоху постмодерну світова система постала перед неминучим ризиком після кумулятивного накопичення наслідків техногенних і природних катастроф і помилок, викликаних людським фактором. Ризик – визначальна характеристика життєдіяльності. Він всезагальний: на планеті немає місця екологічно, соціально та технологічно безпечного. Скрізь людина може стати жертвою фінансового краху, військової загрози, тероризму, епідемії. Виникла загроза самому існуванню людства. Індивідуальне та наукове осмислення глобального ризику ще на початковій стадії. Особливістю глобального ризику є те, що людина не може його контролювати, не застосовуючи техніку, яка і зумовила виникнення цього ризику. Ризик має штучний, рукотворний характер. Для захисту атомних електростанцій після Чорнобиля, окрім іншого,

використовують багаторівневе комп'ютерне забезпечення управління. «Однак відомо, що складні комп'ютерні системи відрізняються такою особливістю, як допуск непередбачуваності їхньої поведінки під час експлуатації. Відбулося ускладнення імовірнісного характеру такого явища, як ризик» [13, с. 19–27].

Інший дослідник, В.В. Гришаєв, зазначає, що «виробництво ризиків притаманне усім суспільним сферам: економічній, політичній, соціальній. За виробництвом ризику йдуть такі фази: розповсюдження, а потім споживання ризику. Однак процес цим не завершується: споживання ризику одночасно приводить до його накопичення, не поглинання, а його акумуляції. Ризик стає зростаючим компонентом суспільного виробництва. Концентрація ризиків призводить до «ефекту бумерангу», тобто до універсалізації та глобалізації ризиків, які порушують класові та національні межі. «Ефект бумерангу» породжує зворотній зв'язок, а споживання ризику одночасно є і початком його виробництва» [14].

Отже, оскільки ризики зумовлені імовірнісним характером багатьох природних, соціальних і технологічних процесів, на розгортання яких впливає цілий ряд непрогнозованих, випадкових об'єктивних і суб'єктивних чинників, то це зумовлює неможливість керування суспільством як жорстко детермінованою системою, що й підтверджується усім соціально-політичним розвитком людства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
3. Бек У. Молчание слов и политическая динамика в глобальном обществе риска / У. Бек [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Beck5.shtml>.
4. Бек У. Молчание слов и политическая динамика в глобальном обществе риска / У. Бек [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Beck5.shtml>.
5. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 138.
6. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 139.
7. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 151.
8. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 151.
9. Plough A., Krinsky S. The Emergence of Risk Communication Studies : Social and Political Context / A. Joseph, S. Krinsky // Science, Technology and Human Values. – 1987. – № 12. – P. 4–10.

10. Acikel F. Critique of Occidental Geist: Embedded Historical Culturalism in the Works Hegel, Weber and Huntington // Journal of Historical Sociology. – Volume 19. – Issue 1. – March 2006. – P. 60-83.

11. Будущее России. Путь к жизнестрою разумного человечества доброй воли (Теоретическая платформа и руководство к действию всех добронравных людей) / Редакционный комитет сторонников Концепции общественной безопасности. – СПб. : Издательство АРТЕЛЬ «ВОРОЖЕЯ», 2011. – 344 с.

12. Будущее России. Путь к жизнестрою разумного человечества доброй воли (Теоретичес-

кая платформа и руководство к действию всех добронравных людей) / Редакционный комитет сторонников Концепции общественной безопасности. – СПб. : Издательство АРТЕЛЬ «ВОРОЖЕЯ», 2011. – 344 с.

13. Ковалева М.С. Эволюция понятия «риск» / М.С. Ковалева // Социологическое обозрение. – 2002. – Том 2. – № 1. – С. 19–27.

14. Гришаев В.В. Риск и общество (дискуссия о понятии риска) / В.В. Гришаев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/18728811/>.